
Sabahudin Šarić

IDEOLOGIJA GENOCIDA¹

Rezime

Ovaj rad nudi teorijski okvir za analizu genocidnosti velikosrpske ideologije koja je tokom posljednjih 150 godina produkovala niz genocida nad bošnjačkim muslimanima. U radu se koristi teorija o ideologiji Džona B. Tompsona, profesora na Univerzitetu Kembridž, kritičara i teoretičara društvenih nauka, komunikacija i teorije medija. Pored toga rad se oslanja i na teoriju hrvatskih naučnika i teoretičara Bartola i Slavena Letice o genocidu te koristi poznate činjenice vezane za genocid nad bosanskim muslimanima.

OVIM RADOM se nastoje pokazati načini na koje je velikosrpska ideologija produkovala genocid nad bosanskim muslimanima. U tu svrhu se kroz teorijsku analizu i šematske prikaze ukazuje na procese koji su kroz afirmisanje glavnih elemenata velikosrpske ideologije omogućili produkovanje zločina. U radu se koriste teorijski pristupi Džona B. Tompsona o ideologiji i Bartola Slavena Letice o genocidu.

Ideologijom, u ovom radu, ne smatramo sistem mišljenja koji nastaje odjednom, nego je produkt dugotrajnijeg djelovanja niza društvenih faktora tokom vremena s ciljem ostvarenja glavnih ciljeva ideologije, koji su u velikosrpskoj

---

¹ Rad je integralni dio magistarskog rada odbranjenog na Fakultetu društvenih nauka Tehničkog univerziteta pod naslovom "Analiza odnosa između velikosrpske ideologije i genocida nad bosanskim muslimanima" 2004. godine pod mentorstvom prof. dr. Huseina Kečuićana.

ideologiji manifestovani u provođenju velikodržavnog projekta poznatog kao “Velika Srbija”.

U široj razradi osnova ove ideologije dr. Smail Čekić ističe da je ona “razrađena i uobličena u Njegoševom “Gorskom vijencu”, Garašaninovom “Načertaniju” iz 1844; politici kraljevske Srbije, jezičkom nacionalizmu Vuka Karadžića, materijalima Krfske deklaracije 1917., nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavao Srpski kulturni krug i razna srpska društva, udruženja i Srpska pravoslavna crkva; genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihailovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju muslimana; zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.); programskim dokumentima SANU-a; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića, Milorada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilija Krestića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremama SUP-a (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika Srpske pravoslavne crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija, u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr.² Generalno, i u ovom radu se oslanjamo na ovo određenje velikosrpske ideologije.

Ideologija prema Džonu B. Tompsonu

Analiza ideologije, prema Tompsonu, uglavnom je usmjerena na analizu načina preplitanja značenja simboličnih formi sa odnosima moći i dominacije. Dakle u analizi ideologije analiziraju se metode u okviru kojih se značenja u društvenom svijetu mobilisu u funkciji podrške osobama ili grupama koje zauzimaju ili namjeravaju zauzeti pozicije moći.

Proučavanje ideologije je, ustvari, proučavanje metoda koje se koriste da bi se značenje simboličnih formi dovelo u službu uspostavljanja i očuvanja

² Čekić, dr. Smail, Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 22.

odnosa dominacije u specifičnim društveno-historijskim uvjetima. Za dalje razumijevanje neophodno je objasniti dva osnovna pojma koje Tompson koristi u svom teorijskom pristupu: “značenje” i “simbolične forme”. Pod značenjem se ovdje misli na značenje simboličnih formi koje je ukorijenjeno u društvenoj strukturi i koje je rašireno u društvenom svijetu.³ Pod simboličnim formama se podrazumijeva širok spektar aktivnosti, izričaja, slika, tekstova proizvedenih i stvorenih od određenih aktera, koje zatim, kako ti akteri, tako i drugi pripadnici društva tumače kao pojmovne konstrukcije. Ovdje su veoma značajna lingvistička sredstva, kako verbalna (govorna) tako i pisana. Međutim, simbolične forme mogu poprimiti i izvanjezičku i kvazijezičku suštinu. Drugim riječima, simbolične forme obuhvataju širok spektar pojava sa značenjem-od aktivnosti, glasova, oponašanja, izgovora, pokreta pa do riječi, tekstova, televizijskih programa i umjetničkih djela.⁴ Simbolične forme, shodno ovoj definiciji, zahvataju veoma široko područje ljudskog mišljenja i djelovanja i, kao što ćemo vidjeti, predstavljaju bogate resurse za ideološku upotrebu.

Međutim veoma važno je istaći da simbolične pojave, ili neke od njih, same po sebi nisu ideološke. One su ideološke samo onda kada su, u specifičnim uvjetima, u službi odnosa dominacije i moći. Ideološki karakter simboličnih pojava ne možemo razumjeti na osnovu samih simboličnih formi. Razumijevanje simbolične pojave kao ideološke i, u tom kontekstu, analiza ideologije je moguća samo onda kada simboličnu formu postavimo u određeni društveno-historijski kontekst, kontekst u kome se ova pojava može ili ne može iskoristiti za uspostavljanje i očuvanje odnosa dominacije i moći. Da li se simbolična pojava koristi za uspostavljanje odnosa moći ili ne, pitanje je na koje se može odgovoriti samo analizom uzajamnog odnosa značenja i moći u specifičnim uvjetima, i također analizom metoda plasiranja i razumijevanja simboličnih formi a koje koriste osobe stacionirane u struktuiranom društvenom kontekstu.

Tompson, dakle, ideologiju pojmovno određuje na osnovu metoda korištenja značenja simboličnih formi s ciljem uspostavljanja i očuvanja odnosa moći; “uspostavljanja” u smislu da značenje može aktivno stvarati i institucionalizirati

³ Tompson, Džon B., *Ideologija i moderna kultura*, prijevod na perzijski jezik, Uvhedi Masudi, Teheran 1999. str. 73.

⁴ *Ibid*, str. 172-173.

odnose moći i dominacije, i “očuvanje” u smislu da značenje može biti u službi čuvanja i reprodukcija odnosa dominacije putem stalnog produkovanja i prihvatanja simboličnih formi.

Kada je o velikosrpskoj ideologiji riječ, može se reći da i ta ideologija nastoji da iskoristi različite simbolične forme u svrhu uspostavljanja dominacije i moći na širem prostoru bivše Jugoslavije koji je u toj ideologiji okarakterisan kao “Velika Srbija”. Međutim, neophodno je da, prije nego što se vratimo na analizu kombinacije velikosrpske ideologije i genocida nad Bošnjacima spomenutim modelom, s ciljem pravilnog prezentovanja, iznesemo i teorijski pristup B. i S. Letice o genocidu.

Genocid

Dr. Ton Zvan (Ton Zwaan), stručnjak u relativno novoj disciplini studije genocida, pozvan je od Tužilaštva Međunarodnog suda za zločine na prostoru bivše Jugoslavije u Hagu da na suđenju Slobodanu Miloševiću objasni stanovište društvenih nauka o genocidu. Zvan je rekao da genocid nije prirodan fenomen u društvima i da ni u jednom slučaju nije posljedica vrenja u društvu, gdje gnjev masa zahvati i članove elita. Naprotiv, radi se isključivo o obrnutom procesu, koji počinje kada oni koji imaju vlast ili žele da dođu na vlast stvore plan ili namjerno navedu mase na genocid. Pri tome moraju biti ispunjena dva preduvjeta: opća kriza i raslojavanje u društvu. Pod tim uvjetima inicijatori naprave plan da eliminišu određenu grupu. Izvršenje plana počinje propagiranjem **ideologije** koja dehumanizuje neprijatelja i dijeli masu na “nas” i “njih”. Tako se vremenom prevlada ljudska averzija prema masovnom ubijanju. Elite pokretači genocida često koriste kolektivno historijsko sjećanje svoje grupe koja je, u stvarnosti ili legendi, bila žrtva neprijatelja.⁵ Prvu definiciju genocida dao je Raphael Lemkin 1943. godine: “Pod genocidom podrazumijevamo uništenje naroda ili etničke grupe.”

Općenito govoreći, genocid ne znači nužno neposredno uništenje naroda, osim kada se vrši masovno ubijanje svih pripadnika nekog naroda. Namjera je, zapravo, označiti koordinirani plan različitih akcija usmjerenih na razaranje neophodnih osnova za život nacionalnih grupa, s ciljem njihova uništenja.

⁵ International Criminal Tribunal for Yugoslavia (ICTY), Suđenje-Milošević-Hag-Sudnica Jedan, Dan 274, 20 January 2004.

Ciljevi takvog plana bili bi dezintegracija političkih i socijalnih institucija, kulture, jezika, nacionalnih osjećanja, religije i ekonomske egzistencije nacionalnih grupa, te ugrožavanje osobne sigurnosti, slobode, zdravlja, digniteta, čak i života pojedinaca koji pripadaju takvoj grupi. Genocid je uperen protiv nacionalnih grupa kao entiteta, a uključene radnje uperene su protiv pojedinaca kao pripadnika nacionalne grupe, a ne protiv njih osobno.⁶

Norman Cohn u svojoj knjizi "Punomoć za genocid" tvrdi da u središtu svakog genocidnog pokreta postoji "poriv za čišćenje svijeta, uništavanjem neke kategorije ljudskih bića koja su predočena kao posrednici korupcije i inkarnacije Zla (te) upotreba masovnih krvoprolića kako bi se na Zemlji proizvelo Nebo".⁷ I Zygmund Bauman je iznio glavne teorijske teze o normalnosti fenomena koji on naziva "modernim genocidom":

1. Genocid se može dogoditi bilo gdje
2. Moderni genocid je genocid sa svrhom, tj. rezultat je promišljene državne politike
3. Moderni genocid je nemoguć bez znanstveno-rasističke legitimacije
4. On je proizvod civilizacijskog procesa (ne barbarstva) i njegove proizvodnje moralne indiferentnosti, moralnog sljepila i društvenog inženjeringa, te
5. Počinitelji genocida su normalni, "obični ljudi", ne nužno "manijaci", "luđaci" ili "psihopati".⁸(39)

Svaka od spomenutih definicija na svojstven način objašnjava, između ostalog, i ono što se desilo tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu a što je svijet prepoznao kao genocid. I mada svaki zločin genocida posjeduje određene karakteristike koje ga razlikuju od ostalih, sličnih zločina, Bartol i Slaven Letica smatraju da postoje mnoge sličnosti koje se mogu generalizovati upotrebom tehnike prepoznavanja obrazaca. Tako se može izdvojiti šest elemenata koji su zajednički svim genocidnim procesima, pa tako i velikosrpskom genocidu nad Bošnjacima.

⁶ Letica, Bartol i Slaven, Postmoderna i genocid u Bosni, "Etničko čišćenje", velika prevara našeg doba: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 29.

⁷ Ibid, str. 21.

⁸ Ibid. str. 39.

Tabela 1

Delegitimizacija potencijalnih žrtava
(legitimizacija genocida)

Demonizacija

Dehumanizacija
(koncentracija žrtava)

Destrukcija
(genocidna praksa)

Poricanje

Navedena šema prikazuje samo elemente genocidnog procesa, ali ne i njihov hronološki slijed. Vrlo često se dva ili više elemenata pojavljuje simultano, kao naprimjer legitimizacija genocida i demonizacija potencijalnih žrtava. Svaki od navedenih elemenata jest isto tako dinamičan proces, podložan promjenama te ga kao takvog treba promatrati i analizirati.⁹ Navedena šema je urađena u kontekstu analize posljednjeg genocida u Bosni i Hercegovini te stoga zahvata i elemente koji nisu predmet naše analize. Naime, mi se ne namjeravamo baviti “praktičnim” provođenjem genocida, jer je provođenje genocida dokazano u Haškom tribunalu, nego se više koncentrišemo na njegovu ideološku pripremu. Tako ova analiza direktno ne uzima u obzir elemente “koncentracije žrtava” i “genocidne prakse”, nego se zadržava na preostalim elementima, to jest “delegitimizaciji potencijalnih žrtava”, “dehumanizaciji” i “poricanju”. Radi se o elementima koji se mogu povezati sa velikosrpskom ideologijom, dok su preostali elementi ove šeme logičan slijed događanja nakon ideološke pripreme sljedbenika ideologije. Naime, ono što je sporno su metode korištene u afirmisanju genocida kao načina materijalizacije ideologije.

⁹ Ibid, str. 58.

Vidjećemo da su elementi genocida neposredna i logična posljedica ideološke pripreme izvršene kroz velikosrpsku ideologiju.

Što se tiče navedenih elemenata genocida, B. i S. Letica ukazuju na sljedeće karakteristike: delegitimizacija potencijalnih žrtava (legitimizacija genocida). U slučaju Bosne izvorna je legitimizacija genocida imala dvije dimenzije: međunarodnu i unutrašnju... U tu su svrhu (Srbi) upotrijebili najsnažnije suvremene političke antimitove zapadnog svijeta: strah od raspada federalnih država, strah od nacizma, strah od islamskog fundamentalizma. Ovdje je potrebno napomenuti da je velikosrpska ideologija tokom historije u svrhu delegitimizacije žrtava koristila i druge elemente ili, rečeno jezikom Tompsona, simbolične forme koje su neodvojivi dio ove ideologije.

Demonizacija (stvaranje neprijatelja)

Bartol i Slaven Letica dobro zapažaju da se fenomen velikosrpskog genocida nad Bosancima ne može objasniti kao završni čin pet stoljeća latentno prisutnog antimuslimanskog raspoloženja u srpskoj popularnoj kulturi i srpskoj pravoslavnoj religiji.

Mada je srpska popularna kultura, nastavljaju oni, utemeljena u narodnim epovima koji su - znatno više od epova drugih naroda - ispunjeni etnocentrizmom i teocentrizmom, nacionalnom patetikom, narcizmom i apokaliptičnim fantazijama, opsjednuti takozvanim kosovskim mitom, ona sama po sebi ne bi nikada mogla postati pokretačem genocidne svijesti.¹⁰

Zaista bi bilo teško prihvatiti da jedna kultura, bez obzira o čijoj se kulturi radilo, njemačkoj, srpskoj ili nekoj drugoj, može biti pokretač genocidne svijesti i genocida. Međutim nesumnjivo je da ideologija, kako je definiše Tompson, kao korištenje značenja simboličnih formi u službi moći i dominacije, može produkovati genocidnu svijest. Simbolične forme se, u velikoj mjeri, preuzimaju iz narodne kulture i tumače i popularizuju na način kako to odgovara ideologiji i njenom cilju, tj. uspostavljanju dominacije i moći.

Također iskustvo viševjekovnog života na prostorima Bosne i Hercegovine demantuje teorije o višestoljetnom sukobu među balkanskim narodima.¹¹ Mi smo stava da je za produkovanje sukoba potreban pokretač u vidu ideologije koji

¹⁰ Ibid, str. 59.

¹¹ Ibid.

će koristiti sve raspoložive simbolične forme za mobilizaciju svojih sljedbenika, bez obzira na to gdje se one nalazile. Tako znamo da su u ideološke svrhe, za ostvarivanje dominacije, korištene simbolične forme koje se nalaze i u historiji, i u srpskim epovima, i u književnosti, i u kulturi. Ali također, ponovo ističemo, nijedna simbolična forma, sama po sebi, nije ideološka sve dok se, u određenom društveno - historijskom kontekstu, ne upotrijebi u ideološke svrhe, to jest za uspostavljanje i očuvanje odnosa dominacije i moći, koje se u ovom slučaju nastoje ostvariti i genocidom. Sve u svemu, demonizacija predstavlja projekciju demonskih predodžbi o drugima. Tako su Bošnjaci – muslimani u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu predstavljani kao Turci zbog navodne zavjere s džihadom (sic!) i Iranom i optuživani za tajno planiranje zločina i genocida nad srpskim narodom.¹²

Poricanje

Proces poricanja je karakteristika velikosrpske ideologije. Što se tiče genocida, poricanje je počelo početkom zločina i nije karakteristika samo posljednjeg genocida nad Bošnjacima. A što se tiče ideologije, poricanje je jedan od njenih glavnih elemenata. Poriču se nacija, jezik, historija i sve ono što predstavlja neodvojivi dio identiteta Bošnjaka-muslimana. Ovo poricanje je u slučaju velikosrpske ideologije i genocida nad muslimanima neodvojivi dio prethodno spomenute dehumanizacije. Sociolog Herbert Kelman dobro je primijetio: *”Masakri postaju mogući u onolikoj mjeri koliko smo mi druga ljudska bića lišili njihovog identiteta i zajednice... Tako, kada je grupa ljudi u potpunosti definisana unutar kategorije kojoj oni pripadaju, i kada je ta kategorija isključena iz ljudske zajednice, tada se moralna ograničenja protiv njihovog ubijanja daleko lakše prevazilaze...”*¹³

Međutim, dokazivanje postojanja namjere za izvršenje genocida obično predstavlja problem. Oni koji pokreću ili potiču genocid obično ne ostavljaju pisane naredbe u kojima se izdaju konkretne zapovijedi za izvršenje genocida.

Ali nesumnjivo je da za izvršenje genocida postoji ideološka priprema koja stvara uvjete za njegovo provođenje. Ideologija kao sistem ideja koji pomaže u

¹² Ibid, str. 60.

¹³ ‘Preuzeto od Cigar, Norman, Genocid u Bosni, politika “etničkog čišćenja”, Izdavač Centar za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 90.

legitimizaciji aktivnosti svojih sljedbenika ujedno nalazi opravdanje za mnoga djela koja izlaze iz okvira legitimnog i logičnog. Pored toga koncept ideologije je usko povezan sa moći jer ideologija pomaže u legitimizaciji različite moći koju određena grupa ima. Sa stanovišta Tompsona, ideologija raspolaže općim ili generalnim metodama djelovanja koje omogućavaju da se, u određenim uvjetima, uspostavi veza sa različitim strategijama stvaranja simboličnih formi. Objasnjavajući ove ideološke metode i genezu uspostavljanja spomenutih veza, Tompson daje cjelovit prikaz na koji način značenje može biti u službi uspostavljanja i očuvanja odnosa dominacije i moći, čime se stvara okvir za temeljno proučavanje ideologije.

Metode djelovanja ideologije

Postoji pet općih metoda djelovanja ideologije: **“legalitet”, “dvoličnost”** (hipokrizija), **“jedinstvo”, “razdijeljenost”** i **“fetišizam”**.

TABELA 2¹⁴

Metode djelovanja ideologije

Generalne metode	Neke od tipskih strategija (smjernica) stvaranja simboličnih struktura
Legitimitet	Predstavljanje racionalnim Generalizacija Naracija
Dvoličnost	Premještanje Dopadljivost (ugađanje) Korištenje alegorije (kao npr. ukazivanje na pojedinačno kao na opće i obrnuto, zatim metafora, aluzija)
Jedinstvo	Standardizacija Simbolizacija jedinstva
Razdijeljenost	Razdvajanje Čišćenje (otklanjanje nepoželjnog)

¹⁴ Tompson, Džon B., Ideologija i moderna kultura, prijevod na perzijski jezik, Uvhedi Masudi, Teheran 1999.

Fetišizam	<p>Normalizacija (naturalizacija) Činiti trajnim Davanje prioriteta imenu / Objektivizacija [nominovanje u teorijskom / (gramatički pogledu)]</p>
-----------	---

Tabela 2 predstavlja indeks nekih od načina na koje metode djelovanja ideologije mogu ostvariti vezu sa različitim strategijama stvaranja simboličnih formi. Naravno, spomenutih pet metoda nisu jedini načini djelovanja ideologije, niti se radi o nezavisnim načinima djelovanja, naprotiv ove metode se mogu preklapati, međusobno jačati i, također, moguće je da ideologija djeluje i nekim drugim metodama.

Pored toga, veza koja je u tabeli uspostavljena između metoda djelovanja ideologije i strategije stvaranja simboličnih formi ne predstavlja jedinu moguću varijantu. Osim što u nekim slučajevima postoji tipološka veza, svaka od spomenutih strategija može biti korištena za druge ciljeve, kao što se i spomenute metode djelovanja ideologije mogu aktivirati na druge načine.

Ovo su, dakle, šematski prikazi dva teorijska pristupa analizi genocida i ideologije. Smatramo da se kombinacijom ova dva pristupa može izgraditi novi teorijski model koji će dovesti u logičnu vezu ideologiju i genocid kao njen produkt. Taj model bi izgledao kao na slici.

TABELA 3

Metode djelovanja ideologije u odnosu sa genocidom

Metode djelovanja ideologije

Generalne metode	Neke od tipskih strategija simboličnih struktura	Elementi genocida
Legitimitet	Predstavljanje racionalnim Generalizacija Naracije	Delegitimizacija mogućih žrtava (Legitimizacija genocida)
Fetišizam	Normalizacija (naturalizacija) činiti trajnim Davanje prioriteta imenu / Objektivizacija [nominovanje u teorijskom / (gramatički) pogledu]	
Dvoličnost	Premještanje Obećavanje Korištenje alegorije (kao npr. ukazivanje na pojedinačno kao na opće i obrnuto, metafora, aluzija)	Demonizacija (Proizvodnja neprijatelja)
Jedinstvo	Standardizacija Simbolizacija jedinstva	Negacija
Razdijeljenost	Razdvajanja čišćenje (otklanjanje nepoželjnog)	

Gornja tabela pokazuje načine na koje se, kroz opće metode djelovanja ideologije, stvaraju uvjeti za provođenje genocida. Strelice na tabeli pokazuju moguća usmjerenja i uticaje opštih ideoloških metoda na produkovanje elemenata genocida.

1. Legalitet

Kao što je to pokazao Maks Veber, odnosi dominacije i moći mogu se uspostaviti i očuvati tako da se predstave legalnim, zasnovanim na pravu i kao nešto što je dozvoljeno i što zaslužuje podršku. Legalitet se može tretirati kao predstavljanje određenih odnosa moći legalnim i to na osnovama specifičnih razloga i dokaza koji se prezentuju u posebnim simboličnim oblicima i formama. Takva nastojanja u posebnim uvjetima mogu imati manji ili veći uticaj.

Veber razlikuje tri tipa razloga i dokaza na kojima mogu biti zasnovane tvrdnje o legalitetu, a to su: racionalni (logički) razlozi (koji pribjegavaju zakonskoj i pravnoj dimenziji pravdanja legaliteta), zatim tradicionalni razlozi (koji se oslanjaju na svetost tradicije sačuvane iz veoma dalekih vremena) i, na kraju, harizmatički razlozi (koji pribjegavaju isticanju posebnih, harizmatičkih osobina i kvaliteta osoba ili grupe koji imaju ili treba da ostvare dominaciju).

Tvrdnje zasnovane na ovakvim razlozima i dokazima mogu biti prezentovane i obznanjene kroz simbolične forme putem određenih tipskih strategija kreiranja simbola. Jedna od ovakvih tipskih strategija može se nazvati *racionalizacija* ili predstavljanje nečega logičnim. U ovoj strategiji kreator simboličnih formi proizvodi jedan lanac tvrdnji i dokaza, nastojeći odbraniti ili opravdati neku strukturu društvenih odnosa i institucija i na taj način uvjeriti sagovornika da spomenuti odnosi i institucije zaslužuju podršku.

U velikosrpskoj ideologiji se također nastoje legalizovati ciljevi ove ideologije manifestovani u uspostavljanju srpske dominacije kroz stvaranje "Velike Srbije". Razlozi koji se u tom kontekstu navode uglavnom su tradicionalni ili harizmatički. Ovi razlozi imaju korijene u narodnim predajama, pričama i epskoj poeziji. Srbi su, prema tim razlozima, odabrani "nebeski" narod koji treba vladati nad drugima. Simbolične forme korištene u ovu svrhu su uglavnom narativne forme u kojima se Srbi predstavljaju kao herojski narod koji je, zahvaljujući svojoj junačkoj prošlosti, superiorniji od ostalih. Ove metode se mogu zapaziti u Garašaninovom "Načertaniju", Moljevićevoj "Homogenoj Srbiji" i u "Memorandumu" SANU-a. Garašanin legalitet srpske vladavine nad drugim narodima zasniva na srednjovjekovnoj srpskoj moći i državi. Kod Moljevića preimućstvo Srba proistječe iz "otpora" pruženog zapadnim Germanima, a u "Memorandumu" se ukazuje na doprinos Srba u komunističkoj Jugoslaviji.

Legalitet u velikosrpskoj ideologiji je uvijek povezan sa elementima genocida; delegitimizacija potencijalnih žrtava (legalizacija genocida) i negacija.

U svakoj situaciji kada se u velikosrpskoj ideologiji nastoji dati legitimitet ciljevima ove ideologije, na drugoj strani se bosanski muslimani, u skladu sa ovom ideologijom, proglašavaju vještačkim narodom, prevjerenim Srbima, Srbima koji su izdali svoju vjeru i naciju ili gorim od Turaka i sl.¹⁵

Sljedeća tipska strategija je *generalizacija (uopćivanje)*. Institucionalni poredak i konsenzusi koji su u skladu sa interesima određene grupe osoba se pomoću ove strategije predstavljaju kao nešto što je u službi općeg interesa. Ovaj poredak i konsenzusi se smatraju otvorenim za sve one koji imaju spobnost i želju da u okviru njih napreduju.

Zagovaranje i pravdanje legaliteta može biti prezentovano i pomoću strategije *naracije*. Ovi zagovori i opravdanja imaju korijene u pričama i naracijama koje govore o prošlosti i koje se prema sadašnjosti odnose kao prema jednoj vanvremenoj tradiciji. Naravno, nekada se, za izazivanje osjećaja pripadnosti jednoj historiji ili zajednici koja prolazi kroz fazu konflikta, protivrječnosti i razilaženja, ovakve tradicije kreiraju i izmišljaju. Takav je slučaj sa veoma eksploatisanom floskulom o “nebeskom narodu”, koja se obilato koristila u velikosrpskoj ideologiji.¹⁶ I kosovski ep predstavlja idealan tip ove vrste simbolične forme. Mnogi elementi kosovskog epa eksploatisani su u velikosrpskoj ideologiji. Tako su, naprimjer, sukob između “krsta i polumjeseca”, “vjere i nevjere” itd. korišteni kao vanvremene ili vječne kategorije kako bi se dao karakter ratovima vođenim posebno protiv muslimana na Balkanu.

Priče prenose i hroničari i osobe u svakodnevnom životu a sve u službi pravdanja postupaka osoba koje provode moć u društvu, nastojeći tako umiriti

¹⁵Vidjeti: “Gorski vijenac”, zatim, Durić Muharem i Carić Mirko, Kako srpski nacionalisti odmažu srpskom narodu i šta prati mošti Kneza Lazara, Politika 17. septembar, Beograd, i također Velimirović, Nikolaj, Iznad Istoka i Zapada, Separat iz sabranih djela episkopa ohridskog i žičkog Nikolaja Velimirovića, Dizeldorf, Njemačka (2004), <http://www.rastko.org.yu//bogoslavlje/vlnikolaj-istokzapad.html> kao i u izjavama srpskih orijentalista sabranim i analiziranim u knjizi N. Cigara: “Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana”

¹⁶Vidjeti: Bečković, Matija, Kosovo najskuplja srpska reč, Glas crkve, Valjevo, 1989.; Krpina, Vlado, Vazda protiv Hrvatske (1) 2004, <http://www.hic.hr/dom/389/dom04.htm>, Pravednik, Osnove kršćanske vere, Pravednik, Šta je kosovski zavet? <http://geocities.com/byzantion2001/Pravednikistorija.htm>, Knežević, Miloš, Ciklusi kosovskog mita, Nova srpska politička misao, god.VI, br.3-4, str. 171-183 idr.

druge i pomiriti ih sa činjenicom da nemaju moć. Govori, dokumentarni zapisi, historiografije, priče i filmovi su napravljeni kao naracije koje kreiraju društvene odnose, ukazujući na posljedice društvene akcije, i to na način da se mogu uspostaviti i očuvati odnosi dominacije. U običnim pričama i pošalicama koje su toliko ispunile naš svakodnevni život, stalno smo, kroz smijeh, zauzeti prenošenjem vanjske manifestacije svijeta jačajući vanjski poredak stvari, a koje su, drugim riječima, veoma poučne i korisne.

Putem prenošenja priča i prihvatanja (slušanje, smijeh, gledanje) priča ispričanih od drugih, bivamo uvučeni u simbolički proces koji, u određenim uvjetima, može biti u službi stvaranja i očuvanja odnosa dominacije i moći. Ovdje se ukratko može ukazati na viceve o “glupim Bosancima” koji su uvijek i isključivo Haso, Huso i Fata ili Mujo i Suljo.

2. Dvoličnost (hipokrizija)

Druga opća metoda ideologije je dvoličnost. Odnosi moći mogu biti uspostavljeni i kontinuirano održavani pomoću tajnovitosti, negiranja, dvosmislenosti, nejasnoće ili predstavljanjem na način da se odvrti pažnja od aktuelnih procesa kroz različita objašnjenja i tumačenja. Primjer za ovu strategiju su razni tajni planovi u srpskoj historiji. “Načertanije” je bio u početku “tajni” dokument, što je bio slučaj i sa “Memorandumom” Srpske akademije nauka i umetnosti ili vojnim planom “RAM”.

Ideologija se kroz dvoličnost može prezentovati korištenjem raznovrsnih strategija i u raznim simboličnim formama. Jedna takva strategija je *premještanje*. Izrazi ili fraze koji se uobičajeno koriste za označavanje ili ukazivanje na jednu stvar ili određenu osobu, koriste se za označavanje nečega ili nekoga drugog, čime se težina pozitivnog ili negativnog značenja izraza ili fraze prenosi na tu drugu stvar ili osobu. Već smo ukazali da je najizraženiji primjer ove strategije u velikosrpskoj ideologiji korištenje naziva “Turci” za Bošnjake-muslimane. Na taj način se sve negativne konotacije koje u srpskoj kulturi postoje prema “Turcima” kao vjekovnim okupatorima Srbije prenose na bosanske muslimane. Ili drugi slučaj, veoma je raširen, da se zločinci, kako iz Drugog svjetskog rata (Draža Mihajlović, Momčilo Đujić i dr.) tako i iz posljednje agresije na BiH (Mladić, Karadžić i drugi) proglašavaju nacionalnim herojima.

Sljedeća strategija koja u društvenim odnosima olakšava hipokriziju je *dopadljivost (ugadanje)*; akcije, institucije ili društveni odnosi se interpretiraju,

predstavljaju i opisuju tako da iziskuju pozitivno vrednovanje. Postoje brojni primjeri ovakvih interpretacija; zatvor ili zarobljenički logor se naziva “centrom za preodgajanje” ili radnim logorom. Osvajanje i rušenje gradova i sela se naziva “oslobađanjem srpske zemlje”, Garašanin u svom “Načertaniju” stvaranje srpske države predstavlja kao nešto što je u interesu svih balkanskih naroda. Ali najtipičniji primjer korišten u velikosrpskoj ideologiji je veličanje genocida nad muslimanima Crne Gore koji je opjevan u Njegoševom “Gorskom vijencu” Ova simbolična forma je, zbog ugleda koji Njegoš uživa u srpskom narodu, imala veliki značaj za velikosrpsku ideologiju.

U mnogim riječima koje upotrebljavamo postoji neka vrsta jasnoće i jednostavnosti kao i nejasnosti i nepreciznosti tako da se *dopadljivost (ugađanje)* može ostvariti sa malom, čak neosjetljivom promjenom značenja. Ideologija kao dvoličnost (hipokrizija) može se manifestovati i kroz strategiju ili skup strategija koje možemo nazvati zajedničkim nazivom alegorija. Pod alegorijom se podrazumijeva alegorijsko (ili metaforično) korištenje jezika ili, općenitije, simboličnih formi. Proučavanje alegorija obično je vezano za područje književnosti. Međutim korištenje alegorija i metafora jezika mnogo je šire od onoga što ova stručna oblast pokazuje.

Neke od najuobičajenijih formi alegorije su ukazivanje na jedan dio umjesto na cjelinu i obrnuto, aluzija i metafora, i sve se one mogu koristiti za lukavstvo i prevare u odnosima dominacije. Koristi se, naprimjer, spajanje značenja jednog dijela i cjeline. Neko upotrijebi izraz za pojedinačno da bi ukazao na cjelinu - sinegdoha ili koristi izraz koji označava cjelinu da bi označio pojedinačno - metonimija. Ova disjunkcija se može ostvarivati zbunjivanjem ili izvrtnjem odnosa između cjeline i njenih dijelova ili između određenih grupa i širih društvenih i političkih formacija. Kao što je to prikazano u tabeli 3, hipokrizija kao metoda djelovanja ideologije u direktnoj je vezi sa elementima genocida: demonizacijom i negacijom. Značajnu ulogu u demonizaciji muslimana i negiranju i prikrivanju ranijih i posljednjeg genocida imale su simbolične forme velikosrpske ideologije preuzete iz djela Njegoša, Andrića, Draškovića, izjava velikodostojnika SPC, djela srpskih orijentalista itd.¹⁷

¹⁷ Više vidjeti, Cigar, Norman, “Genocid u Bosni, politika “etničkog čišćenja””; i od istog autora “Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Blakana”; Cohen, Philip, “Srpski tajni rat, propaganda i obmana istorije”.

3. Jedinstvo

Treća metoda djelovanja ideologije je uspostavljanje jedinstva. Odnosi dominacije i moći mogu biti uspostavljeni i održavani uspostavom na simboličnoj ravni forme jedinstva pomoću koga se osobe grupišu u jedan kolektivni identitet, dok se njihove različitosti i elementi razilaženja brišu. Jedna tipska strategija pomoću koje se ovo jedinstvo manifestuje kroz simbolične forme je strategija *standardizacije*. Ovo je strategija kojom, naprimjer, ideolozi, vlastodršci ili moćnici nastoje, definisanjem jednog nacionalnog jezika, zahvatiti različite (pa, čak, i suprotstavljene grupe). (80)

Primjer ove metode koji je dobro poznat u velikosrpskoj ideologiji su reformatorski pokušaji Vuka Karadžića i njegovih savremenih nasljednika da posrbe sve jezike (i narode) među južnim Slavenima ili posrbljavanje cijele bošnjačke historije.

Uspostavljanje jednog nacionalnog jezika može stvoriti jedan kolektivni identitet među različitim grupama i legalizovanu hijerarhiju među postojećim jezicima, narječjima i dijalektima unutar određene države-nacije.

Sljedeća strategija produkovanja simbola koja pomaže u ostvarivanju jedinstva je *simbolizacija jedinstva*. Ova strategija podrazumijeva produkovanje simbola jedinstva, kolektivnog identiteta i ujednačavanja, koji se publikuju i emituju unutar jedne ili više grupa. Konstrukcija simbola nacionalnog jedinstva kao razne vrste zastava, nacionalna himna, znakovlje, heraldika, mape, predstavljaju jasne primjere ove strategije.

U praksi, simbolizacija jedinstva može biti ukomponovana sa procesima naracije. Tako, naprimjer, jedinstvo može biti neodvojivi dio početne naracije koja govori o zajedničkoj historiji ili zajedničkoj sudbini. Ova metoda je uobičajena kako kod velikih organizacija poput modernih država-nacija, tako i kod manjih grupa kod kojih se upravo kroz ovakav proces simboličnog ujedinjavanja stvara i reprodukuje kolektivni identitet. Simbolizacija jedinstva ili povezivanja ljudi tako da nesporazumi i razlike budu zasjenjeni može, u određenim uvjetima, biti stavljena u službu uspostavljanja i očuvanja odnosa dominacije. U velikosrpskoj ideologiji i ova tipska strategija je intenzivno korištena i naročito se može zapaziti u Garašaninovom "Načertaniju", djelima Jovana Cvijića i Vuka Karadžića, u kojima se pokušava potencirati slavenska rasa, srpski jezik, jedinstvena država itd.

U velikosrpskoj ideologiji se uspostavljanje unutrašnjeg jedinstva uvijek zasniva na stvaranju neprijatelja ili korištenju “starih” neprijatelja “Turaka”, koji su sada bosanski muslimani.

4. Razdijeljenost

Četvrta metoda djelovanja ideologije je razdijeljenost (razdvajanje). Odnosi moći mogu biti sačuvani ne samo ujedinjavanjem ljudi u jednu zajednicu ili zajedničku situaciju, nego i razdvajanjem i dijeljenjem osoba ili grupa koje su potencijalno sposobne da stvore probleme i izazove za dominantne grupe. Očuvanje moći se također ostvaruje usmjeravanjem protivničkih grupa (opozicije) u pravcu onoga što je definisano kao loše, štetno ili prijeteće.

U ovom slučaju se koristi tipska strategija produkovanja simbola pod nazivom *odvajanje (ili segregacija)* kojom se potenciraju razlike, suprotnosti i podijeljenosti među ljudima i grupama. Dakle, insistira se na specifičnostima grupa koje onemogućavaju stvaranje jedinstva među tim grupama, sprječavaju produkovanje izazova za postojeće stanje i opstruiraju njihovo uticajno djelovanje.

Sljedeća strategija se može opisati kao *čišćenje* (ili otklanjanje nepoželjnog). Ovo podrazumijeva stvaranje unutarnjeg ili vanjskog neprijatelja koji je otjelotvoren kao faktor zla, štete ili prijetnje i ljudi (sljedbenici) se pozivaju da ga kolektivno odstrane i da mu se suprotstave. Ova strategija se obično kombinuje sa strategijama predviđenim za ostvarivanje jedinstva, jer se neprijatelj smatra prijetnjom pred kojom je potrebno ostvariti jedinstvo.(81)

Zanimljive podatke o rezultatima ovakvog ideološkog djelovanja velikosrpske ideologije možemo zapaziti i u istraživanju pod naslovom “Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji” koje je među Srbima izvršeno 1999. godine.

Intenzivno ideološko djelovanje posljednje dvije decenije je produkovalo stereotipe o drugima koji pomažu u mobilizaciji ideoloških sljedbenika upravo za ono što smo nazvali “otklanjanje nepoželjnog”.

Termin stereotip je svoje danas uobičajeno značenje i popularnost stekao nakon Lipmanovog (Lippman, 1922) rada u kojem je on stereotipima nazvao “slike u našim glavama” o svijetu koji nas okružuje, a koje, pod uticajem kulture u kojoj živimo, formiramo i prije nego što imamo priliku da ga upoznamo na osnovu ličnog iskustva.

Slika o drugima – skup uvjerenja o tipičnim osobinama i načinu ponašanja druge grupe – podloga je na osnovu koje ljudi razvijaju afektivni odnos prema pripadnicima druge grupe i ponašaju se prema njima na određen način. U socijalno-psihološkoj literaturi je uobičajeno da se ova slika označava terminom “stereotip” i da se, zbog njene usklađenosti sa odgovarajućim osjećanjima i ponašanjem, smatra kognitivnom komponentom stava. (Popadić, Biro;1999)

Prema ovom istraživanju stereotipi o muslimanima i Albancima (aktuelnost pitanja Kosova) oni imaju isključivo negativne izdiferencirane osobine. *Muslimani* se opisuju kao primitivni, neiskreni, ne vole druge narode, prljavi, nekulturni, svadljivi, glupi, kukavice, lijeni.

Stereotip o *Albancima* ima skoro sve negativne osobine izrazito naglašene. Na svakom paru osobina značajno češće im se pripisuje negativna nego pozitivna osobina. Stereotip o Albancima je sličan stereotipu o muslimanima. Oni se opisuju kao primitivni, ne vole druge narode, prljavi, nekulturni, drski, neiskreni, svadljivi, sebični, glupi, hladni, kukavice. I ostale osobine su im na negativnom polu, ali kao manje izražene im se pripisuju lijenost i negostoljubivost.

Autostereotip o *Srbima* je izrazito diferenciran, sastavljen isključivo od pozitivnih i veoma izraženih osobina. Srbi su gostoljubivi, ponosni, osjećajni, hrabri, vole druge narode, iskreni, nesebični, pametni, poštteni, čisti, ljubazni, civilizovani. Jedine osobine koje su nešto manje izražene su: vrijedni, kulturni i miroljubivi.

Već je poznato da dehumanizacija i ocrnjavanje drugih grupa kao “gorih”, “bolesnih” itd. “obezbjeđuje moralnu saglasnost za opće uništenje oklevetanih”¹⁸, što je korak do genocida i uništavanja.

5. Fetišizam (materijalizacija)

Peta metoda djelovanja ideologije je fetišizam ili materijalizacija. Odnosi moći se mogu uspostavljati i održavati tako što se jedna određena historijska situacija predstavi kao trajna, prirodna i izvan ograničenja vremena. Proces i pojave se otjelotvoruju u obliku stvari ili polu-prirodnih događaja na način da se njihova dimenzija društvenosti i historičnosti zanemari ili zaboravi. Prema

¹⁸ Preuzeto od Cigar, Norman, “Genocid u Bosni, politika “etničkog čišćenja””, Izdavač; Centar za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, str. 42.

tome ideologija kao fetišizacija podrazumijeva isključenje, komplikovanje i zanemarivanje historijskih i društvenih karakteristika društveno-historijskih pojava. Ili, ako želimo uotrijebiti izraz Claudea Leforta, podrazumijeva uspostavljanje društva “bez historije” tačno u srcu historijskog društva. Ova ideološka metoda se može ostvarivati strategijom produkovanja simbola pod nazivom *naturalizacija*. U velikosrpskoj ideologiji se veoma dobro može zapaziti na koji način se Kosovskom boju daje upravo ova vanvremena dimenzija. Isticanjem ovog historijskog događaja od prije 600 godina i insistiranje na svemu što je za njega vezano predstavlja upravo ovu ideološku metodu korištenja simbolične forme u ideološke svrhe.

Dakle prema događaju, situaciji ili pojavi koja je društveni i historijski produkt moguće je odnositi se kao prema jednoj prirodnoj pojavi ili neizbježnim rezultatima proisteklim iz specifičnosti prirodnih pojava.(82)

Strategija produkovanja simbola slična spomenutoj može se nazvati *činjenje trajnim (ovjekovječenje)*. Predstavljanjem društveno-historijskih pojava kao trajnih, nepromjenljivih i ponavljajućih (ovdje trajni sukob “krsta i polumjeseca”, Kosovski boj, istraga poturica), tim se pojavama oduzima njihova historijska dimenzija. Običaji, tradicije i institucije za koje se čini da se protežu u beskrajnu prošlost – tako da je izgubljen svaki trag njihovog nastanka ili je pitanje o njihovom kraju nezamislivo - poprimaju čvrstinu i krutost koju nije moguće narušiti. Oni su ukorijenjeni u društvenom životu dok se njihova, naizgled, vanhistorijska karakteristika ističe pomoću simboličnih formi, koje svojim produkovanjem i prostim ponavljanjem ovjekovjećuju ono što je inače slučajno.

Zaključak

Ovaj kratki pregled analize odnosa između velikosrpske ideologije i genocida nad bosanskim muslimanima (potpuna, opširna i detaljna analiza se nalazi u radu S. Čekića navedenom u fusnoti br.1) pokazuje na koji način velikosrpska ideologija, skoro dva stoljeća, stvara preduvjete za provođenje genocida nad bosanskim muslimanima. Problem je u tome što spomenuta ideologija sa svojim metodama djelovanja može ponovo da, u dogledno vrijeme, produkuje slične zločine. Razlog za ovu tvdnju leži u činjenici da nijedan element ove ideologije nije dekonstruisan i odbačen kao takav. Naprotiv, svjedoci smo afirmacije mnogih pojava koji su sastavni dio ove ideologije (veličanje

zločinaca i zločina, negiranje zločina itd.), dok osnovne simbolične forme zloupotrijebljene u velikosrpskoj ideologiji nisu na pravi način valorizovane i nije u srpskoj javnosti prema njima zauzet stav koji im odgovara (Kosovski boj, kosovska epika, “Gorski vijenac” i druga književna ostvarenja).

Ponovo naglašavamo da simbolične forme same po sebi nisu ideološke, one postaju ideološke samo onda kada se u određenom društveno–historijskom kontekstu (zlo)upotrijebe za ostvarivanje ideoloških ciljeva, odnosno uspostavljanje dominacije i moći.

Pored toga smatramo da se ovdje iskorišteni teorijski model može koristiti i za analizu drugih pojava genocida, jer smatramo da se genocid ne može izvršiti bez odgovarajuće ideološke pripreme.

Abstract

This paper offers a theoretical framework for the analysis of the genocidal Greater Serbian ideology that has generated a series of genocides of the Bosniac Muslims over the past 150 years. The paper makes use of the theories of ideology of John B. Thompson, a professor at Cambridge University, critic and theoretician of social studies, communications and media theory. It is also based on the theory of Croat scholars and theoreticians Bartol and Slaven Letica on genocide, using proven facts pertaining to the genocide of the Bosnian Muslims.